

Gal Kirn

»PRIMITIVNA AKUMULACIJA KAPITALA IN SPOMINA«

Spominske vojne kot diskurz narodne sprave
v (post)jugoslovanskem prostoru

I.

Marx in spominske študije v (post)jugoslovanskem prostoru

Enzo Traverso, italijanski zgodovinar s svetovnim ugledom, pravi, da ima zamujeno srečanje med marksizmom in spominskimi študijami opraviti z njunima različnima predmetoma raziskovanja ter sočasnimi metodološkimi razlikami. Poleg tega bi lahko rekli, da je zamujeno srečanje izid zgodovinskega procesa ločevanja marksizma od zgodovine spominskih študij, ki je zaznamovalo obdobje po letu 1980, še pred propadom državnega socializma v Srednji in Vzhodni Evropi. Premik k postmarksizmu in eksplozivnemu vzponu spominskih študij lahko tako vidimo kot del splošnega procesa »kulturalizacije«, ki ga dokazuje odsotnost razredne analize na številnih področjih humanistike in družboslovja. V postsocialističnih državah

je bil ta proces pogosto politično motiviran in prisoten na široki paleti intelektualnih spreobrnitev, od (ne toliko) marksističnih stališč do liberalnih in nacionalističnih stališč. Zgodovinski revizionizem je bil glavna sestavina teh spreobrnitev, vse od novih zgodovinarjev, ki so reinterpretirali zgodovino izključno skozi nacional(istič)no prizmo, pa do hajdegerjanskih filozofij, ki so posvojile »nacionalno samobitnost«.

Konservativni nacionalistični revizionizem je bil v osemdesetih letih še posebej močan v Sloveniji in Srbiji. Močan ideološki premik je pomenil, da je bila herojska partizanska in jugoslovanska ustava nadomeščena z diskurzom, ki je osvetljeval travmatične točke v zgodovini vsakega posameznega jugoslovanskega naroda. Ta žarišča so uokvirila konkurenčne etnične viktimizacije in rehabilitirala nacionalistične, celo fašistične osebnosti iz preteklosti. Naj omenim nekaj priljubljenih kulturnih del iz tistega časa, kot so gledališka predstava *Golubnjača* v Srbiji, romani Dobrice Ćosića in Vuka Draškovića iz osemdesetih let, predvsem pa njuna obramba kosovskih Srbov, v Sloveniji pa veliki roman Toneta Svetine *Ukana* ter nove filozofe in zgodovinarje v krogu *Nove revije*, ki je leta 1987 odkrito zavzela in objavila nacionalistični program. V srbskem zgodovinopisju je bil antifašistični konsenz porušen s »pionirskim« delom *Saveznici I Jugoslovenska Ratna Drama* Veselina Đuretića iz leta 1985, v katerem je zagovarjal kolaboracionizem in četništvo, češ da je njihova naloga bila ohranjanje srbskega nacionalnega bitja. Skratka, vzporedno z rojstvom novih nacionalnih držav je potekala neizpodbitna tranzicija v kapitalizem. Pričujoče besedilo ponovno vpeljuje marksistično analizo v razumevanje seizmičnih premikov ideologije in spomina, tj. spominskih vojn, ter ekonomskih premikov, ki so deakumulirali družbeno premoženje.

Obstoječe (post)jugoslovanske študije so zagotovile solidne teoretične in zgodovinske analize za evalvacijo razpada socialistične Jugoslavije. Te lahko kategoriziramo v dve struji. Prvo, marginalnejšo politično-ekonomsko strujo, ki se večinoma nanaša na koncept svetovnih sistemov in (neo)marksistične analize s fokusom na vse izrazitejši periferizaciji naraščajočih razrednih neenakostih, pojemajoči socialni državi in na procesu privatizacije, predstavljajo, denimo, Rastko Močnik, Ana Podvršič in Ana Veselinović, in drugo, kulturno strujo, ki se osredotoča na kritiko revizionizma in nacionalistične ideologije mdr. Milivoj Bešlin, Dario Brentin, Lev Centrih, Jelena Đureinović, Gal Kirn, Oto Luthar in Milan Radanović. Ta druga struja je kritično preiskovala ekscese

nacionalizma in vlogo medijev pri tem ter povezave med nacionalizmom in intelektualnimi elitami.

(Post)jugoslovanski spominski revizionizem ni bil izjemen. Ideološke premike v tej zvezi bi bilo treba umestiti znotraj dolgoročnega obrata, k neokonservativni reakciji v kontekstu evropskega zgodovinopisja in uradnega oziroma javnega spomina. Toda v (post)jugoslovanskem kontekstu so spominske vojne, ki so se pričele sredi osemdesetih let, razveljavile antifašistični konsenz in pripravile teren za nasilen razpad države v devetdesetih letih. Ob tem se je razvilo močno subkulturno gibanje jugonostalgije, ki se je zoperstavila nacionalističnemu javnemu spominu. Jugonostalgija ne pomeni zgolj strukture občutij, ki obujajo spomine in idealizirajo »dobre, stare čase«. Gre prej za to, da je vidna v najrazličnejših vsakodnevni dejavnostih, od komemoracij partizanskih bitk in priljubljenosti jugoslovanskih pesmi pa do komodifikacije spomina in travmatičnega, ali pa tudi ne, sprijaznjenja z izgubo države in njene socialistične družbene blaginje.

Trdim, da če se politično-ekonomska analiza ne ukvarja dosledno s spominom, drži tudi nasprotno, torej, da pri zgodovinskih in spominskih študijah (post) jugoslovanskega prostora umanjka doslednejši pristop, ki bi lahko ovrednotil spreminjajoča se razmerja med politično ekonomijo in kolektivnim spominom. Ker je teoretiziranje razmerij med spominom in kritikami politične ekonomije v času postsocialistične tranzicije izjemno pomanjkljivo, poskušam s pričujočo razpravo premostiti vrzel med tema dvema pristopoma in se vrniti k Marxovi konceptiji primitivne akumulacije kapitala.

Marxov koncept je bil pred kratkim posodobljen v pristopih, ki vrednotijo neoliberalno prestrukturiranje in »terapije šoka« in ga bom tu razširil tudi na razumevanja sprememb v nacionalistični spominski krajini ter kapitalistični tranziciji v (post)jugoslovanskem kontekstu. Namesto domneve o prevladi kapitala oziroma države bom prikazal kompleksno in spremenljivo dinamiko razmerij med družbenimi instancami kapitalistične ekonomije ter ideologijo in državo. V prvem delu bom pokazal, kako je primitivna akumulacija kapitala v času medetničnih vojn pripeljala do obsežne demontaže ali celo uničenja social(istič)ne infrastrukture, kar je povzročilo deakumulacijo družbenega premoženja in lastnine. Za zagon novega cikla kapitalistične akumulacije so bili potrebni tako propad in uničenje kot denacionalizacija družbenega premoženja. V drugem delu pa bom analiziral to, kar sem poimenoval »primitivna akumulacija nacionalističnega spomina«,

ki je ravno tako delovala dialektično: spominska vojna je bila najprej sprožena sredi osemdesetih let z namenom razveljavitve antifašističnega konsenza in enotnosti socialistične Jugoslavije, pri tem pa je ustvarjala nov nacionalistični imaginarij. Pravzaprav je bilo »izumljanje nacionalnih tradicij« in ustanavljanje nacionalističnih »krajev spomina« politično delo konservativnih intelektualcev, ki so pričeli z revizijo javnega spomina, povezanega z drugo svetovno vojno in s partizanskim antifašističnim obdobjem. Slednje je utemeljeno obveljalo za osrednji steber socialistične Jugoslavije, tj. federalna in antifašistična zapuščina, na kateri je stala, obstala ali padla socioekonomska solidarnost samoupravljanja. Novi nacionalistični akterji so zlasti v Sloveniji in Srbiji v osemdesetih letih napadali antifašistični konsenz z izpostavljanjem partizanskih zločinov, vzpostavljanjem nacionalnih žrtev in celo rehabilitacijo fašistične kolaboracije. Slednjič bo razprava skušala osvetliti glavne točke prevladujočega spominskega projekta v Sloveniji, katerega cilj je bil pospešitev narodne sprave in revizija javnega spomina. Narodno spravo, katere cilj je sprava med antifašističnimi partizani in fašističnimi kolaboracionisti, so spodbudili desničarski kulturni krogi in intelektualci. Spominske vojne so se materializirale, torej dosegle množice, v trenutku, ko so si jih v poznih osemdesetih letih nacionalistični politiki prilastili in jih instrumentalizirali.

II.

Teoretična opomba k t. i. primitivni akumulaciji kapitala

V Marxovem *Kapitalu* je najbolj bistvena vstopna točka preučevanje kapitala skozi analizo sveta blaga in oblik vrednosti. Naposled se pojavi vprašanje razmerja med delavci in kapitalom ter odkrito politično vprašanje: delo proizvaja »presežno vrednost«, s tem pa posledično vedno vstopi v asimetrično razmerje s kapitalom. Marx je namesto sloganov o svobodi in enakosti pred zakonom pokazal, da nastanek in vzdrževanje kapitalističnega načina produkcije temeljita na neenakosti in izkoriščanju. Delavci ponujajo svoje delo, a nimajo možnosti izbire pogodbenih pogojev in imajo zelo malo besede pri procesu vrednotenja svojega dela, tj. pri procesu, ki določa plače in dobičke. Marxova teoretična načela so se izkazala kot posebej tehtna v

zadnjem obdobju intenzivnega globalnega kapitalizma. Marxova načela namesto o silnicah prostega trga, ki naj bi oblikovale harmonično polje pod vodstvom »nevidne roke trga«, govorijo o družbenih konfliktih in globalnih neenakostih, o porastu revščine in krizi prekomernega kopičenja in logistike, vse to pa povzroča vidno kaotična in konfliktna razmerja v »kapitalističnem svetovnem sistemu«.

V zaključku prvega zvezka *Kapitala* nam Marx, namesto nadaljevanja svoje konceptualne analize kapitala, predstavi kratko zgodovinsko analizo izvora kapitalizma, in sicer njegovega nastanka kot produkcijskega načina. V buržoazni politični ekonomiji je bil kapitalizem pogosto povezan z izvirnim mitom o liku Robinsona Crusoeja, katerega individualni podjetniški duh je ustvaril celosten sistem, sicer na samotnem otoku. V nasprotju s tem je Marx pokazal, da je bil za vzpostavitev kapitalizma v prvi vrsti potreben niz zgodovinskih pogojev. Najpomembnejši pogoj prehoda v kapitalizem je bila zunajekonomska omejitev, tj. nasilje. Namesto »nevidne roke trga« in marljivih kapitalistov je pravzaprav šlo za nastanek trdnih povezav med državno oblastjo in močjo kapitala. Za nastanek »svobodne« delovne sile je moralo najprej priti do ograjevanja skupne zemlje. Ograjevanje je potekalo z različnimi stopnjami represije in pripeljalo do razlastitve kmetov. Potepuhe in berače je bilo treba disciplinirati, jih, če se je to zdelo potrebno, zapreti ali celo usmrtiti. Primitivna akumulacija kapitala je notranje zagotavljala potrebno delovno silo za proizvajalce. Na ta način je v tovarne, tj. v proizvodnjo potiskala razlaščene potepuhe in berače, hkrati pa izvajala nasilje nad emancipiranimi ženskami. Tudi kolonialna osvajanja, ki so sicer veljala za civilizacijska prizadevanja, so dejansko enako brutalno zasušnjevala in izvajala genocid nad osvojenim prebivalstvom, pri tem pa poskrbela za zunanjo širitev kapitalističnih trgov. Marxov koncept primitivne akumulacije kapitala je bil napisan z vidika kolonialne vojne in iz države izhajajočega razrednega nasilja. Na tem mestu se vzpostavljajo asimetrije znotraj kapitalističnega svetovnega sistema ter med delavci in kapitalom, prav tako pa spomin kapitala oziroma kapitalizma strukturno pozablja na ta izvorni mit in nenehno nasilje. Pozabljanje nasilnih začetkov kapitalizma je del njegove strukture, z drugimi besedami iluzija o njegovem idiličnem izvoru je strukturna.

Če je za Marxa in številne generacije marksistov primitivna akumulacija kapitala presenetljivo dolgo ostala na robu teoretskih preokupacij, ali ne bi mogli reči,

da je mogoče nasilje primitivne akumulacije dokaj lično prenesti tudi v študije spomina, v jedro njihove spominske ekonomije? Kot pokaže Ann Rigney že sama struktura konstelacije (študij) spomina temelji na paradigmi nasilja. Tako kot pri marksistični kritiki politične ekonomije, kjer imamo med delavcem in kapitalistom na izkoriščanju utemeljeno asimetrično razmerje, imamo znotraj študij spomina in z njim povezane travme konstitutivno in asimetrično razmerje med storilci in žrtvami, ki temelji na nasilju. Vendar pa so spominski oziroma travmatični vložki in časovni okviri spomina zelo različni.

V marksistični teoriji je izkoriščanje osnova strukturnega ekonomskega antagonizma in se vzdržuje skozi neenako razmerje. Organiziran delavski razred se tega ne sme zgolj zavedati, temveč se mora proti temu tudi boriti z revolucijo, reformo ali obojim. V okviru spominskih študij je torej nasilje obravnavano kot prelom v vsakdanjem življenju, posledice tega nasilja pa so občutne še dolgo po »izvornem« nasilju. Te travmatične posledice je nato mogoče obravnavati z zelo različnimi strategijami, s spravo in rehabilitacijo, pozabo, popravo idr. Tako kot je bila za marksistično teorijo dolgo časa značilna preokupacija z logiko in družbenimi odnosi kapitala, pri čemer je ignorirala druge oblike dominacije, npr. raso in spolno, ignorirala pa je tudi nasilje, je bila za spominske študije značilna preokupacija z entiteto in nasiljem države in naroda, pri čemer je večinoma ignorirala ekonomsko nasilje, tj. kapital ter različne logike zatiranja in razrednega izkoriščanja. Če je marksistična teorija dolgo ostala vpeta v sfero ekonomije in strukturnega nasilja kapitala, potem je spominske študije, pa tudi ogromen del zahodne spominske kulture, oblikovala nejasna analitika totalitarnega nasilja in žrtvenega položaja. V nasprotju z nejasno analitiko lahko najdemo pristop Michaela Rothberga, ki lucidno pokaže, kako se lahko konvencionalni pristopi v spominskih študijah uskladijo s heterogenimi oblikami nasilja in njihovimi zgodovinami. Poleg tega, če želimo, da kritične študije spomina upoštevajo kompleksnost časa, nasilja in interdisciplinarnosti področja, bi moral poziv k spominskemu aktivizmu in solidarnosti z zatiranimi nujno segati onkraj nacionalnega okvira ter osrednje vloge države in njenih (izobraževalnih, kulturnih, represivnih idr.) aparatov.

Najpogosteje citirano Marxovo besedilo v navezavi s spominskimi študijami je nedvomno esej *Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta*, v katerem se moreča teža preteklih bojov in travm naseljuje v zavest živih, da bi odigrala svojo vlogo v prihodnji »družbeni revoluciji«. Četudi Marx ni

napisal nobene tehtne teoretizacije spomina, lahko izpostavimo tri vidike spomina, ki so prominentno predstavljeni v njegovi analizi kapitalizma: (1.) ikonoklazem kapitala kot pozaba tradicije, (2.) raziskovanje kompleksnih prehodnih časovnosti spomina in kapitala zlasti v času družbenih sprememb, in (3.) formativna vloga spomina za zavest delavskega razreda. Marxov esej usmerja drugi vidik, ki je neposredno povezan s primitivno akumulacijo spomina.

III.

Primitivna akumulacija spomina v (post)jugoslovanskem prostoru

Kako lahko potemtakem konceptualno povežemo področja spominskih študij in marksistično teorijo? Predlagam, da je ena izmed možnih poti njihovega srečanja elaboracija Marxovega pojma »primitivne akumulacije«, ki se razprostira med kapitalistično tranzicijo in temeljito revidiranim javnim spominom ter spominsko krajino. Primitivno akumulacijo spomina štejem za najvitalnejši del zgodovinskega procesa, ki se je odvijal v sredini in ob koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja v socialistični Jugoslaviji. To je bila prava spominska vojna in je služila kot ideološko gorivo, ki so ga nato politične elite instrumentalizirale za zaostritev političnih konfliktov in mobilizacijo ljudi v medetničnih vojnah v devetdesetih letih. Medetnične vojne so nato povzročile popolno uničenje življenj in socialistične infrastrukture, nacionalistični spominski projekti pa so pospešili tranzicijo, pri čemer je ekonomska razlastitev delovnih ljudi ostala neizpodbijana.

Seveda jugoslovanski socializem ni bil raj na zemlji, kljub razlikam z drugimi socialističnimi državami, zgodovinskim dosežkom v izobraževanju, družbeni infrastrukturi in storitvah ter eksperimentiranju z delavskim samoupravljanjem, s čimer je bila dosežena relativna družbenoekonomska blaginja in participacija v sferi (re)produkcije. Hkrati pa je bila politična struktura jugoslovanskega samoupravljanja v precejšnji meri avtoritarna. Jugoslovanski komunisti so sledili načelu demokratičnega centralizma, kasneje redefiniranega kot »dogovorni socializem«, ki je slednjič zahteval, da člani partije in preostala družba sledijo posebnim direktivam, o katerih so odločali najpomembnejši politični organi socialistične oblasti in jih sprejemali na večjih kongresih Zveze komunistov.

Ko se osredotočimo na področje javnega spomina, so glavne politične in kulturne institucije vlagale trud in sredstva v spomin in obeleževanje partizanske in antifašistične dediščine, ki je veljala za temelj nove socialistične in federativne Jugoslavije: komemorativna formula žalovanja za žrtvami fašistične okupacije in kolaboracionizma na eni strani ter proslavljanja zmage partizanskega osvobodilnega boja na drugi sta bili kulturno utelešeni v široki paleti praks, muzejev, spomenikov in kulturnih artefaktov. Dejstvo, da je zgodovinsko gledano jugoslovanskemu partizanskemu antifašističnemu odporu, ki so ga v večji meri organizirali komunisti, Antifašistična fronta žensk in demokratične leve sile, uspelo samemu osvoboditi Jugoslavijo, je bilo sestavni del uradne ustave socialistične Jugoslavije in je tvorilo njeno ideološko in politično osnovo.

Ravno tako je pomembno, kot upravičeno trdi Nelida Silič - Nemec, da pri kulturi spominjanja ni šlo le za uradno politiko oziroma od zgoraj vsiljeno spominjanje. Pravzaprav je bilo v prvem desetletju po vojni pretežno organizirano od spodaj in je nastalo kot spontana spominska reakcija na grozote in herojska dejanja druge svetovne vojne. Pripadniki lokalne skupnosti, med katerimi so mnogi izgubili družinske člane, so čutili močno potrebo po obeleževanju spomina na žrtve in junake, ta potreba pa se je materializirala v različnih »ljudskih arhitekturnih spomenikih«. Od sredine petdesetih let naprej lahko zasledimo bolj organizirana komemorativna prizadevanja pod vodstvom združenj veteranov in komisij, medtem ko v poznih šestdesetih in sedemdesetih letih začnejo postavljati večje število alternativnih poznomodernističnih spomenikov, poleg populistične mitologizacije kulturnih del, ki so skozi glasbo in partizanske filme obravnavala partizanski boj. Takšna prenasajenost vsled obsežnosti platforme žanra partizanskih umetnin je postopoma privedla do izpraznitve antifašističnega in partizanskega spomina, kar je oslabilo lasten etični predpis Jugoslavije o »nikoli več« vrnitvi v državljansko vojno in fašistični kolaboracionizem, prisoten med drugo svetovno vojno.

Sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja je bil temeljni ustroj socialistične Jugoslavije, ki je temeljil na medrepubliški solidarnosti, tj. preprečevanju naraščanja neenakosti med republikami, in skupnem spominu na partizansko antifašistično preteklost, temeljito izpodbijan in sčasoma porušen. Izpodbijanje se je pričelo po smrti predsednika Jugoslavije Josipa Broza Tita leta 1980. Bil je nesporni vodja socialistične Jugoslavije, njegova smrt pa je povzročila dolgotrajno politično krizo znotraj političnega aparata. Ni bilo jasno, kdo bo dobil prednost v zvezni jugoslovanski politiki, kasneje pa so med seboj začela

tekmovati republiška vodstva Zveze komunistov, kar je po besedah srbskega zgodovinarja Dejana Jovića popoln prikaz »odmiranja Jugoslavije«. Hkrati je Jugoslavija utrpela hude posledice naftne krize sedemdesetih let, naraščajoče brezposelnosti in poglobljanja gospodarske krize, ki jo je še zaostрила uvedba neoliberalnih varčevalnih politik, vsiljenih s strani Mednarodnega denarnega sklada (IMF) in drugih kreditnih institucij v zgodnjih osemdesetih letih. Poleg sistemskih pretresov je obstajala tudi močna demokratična civilna družba in stavke delavcev, ki so zahtevale več socializma in več demokracije. Številne med temi političnimi akcijami od spodaj navzgor so bile deležne represije. Najhujši odziv pa je bil v avtonomni pokrajini Kosovo, ki je pozneje z vzponom Slobodana Miloševića na oblast prav tako izgubila avtonomijo.

Civilna družba ni bila zgolj progresivna, temveč tudi zelo reakcionarna, zlasti znotraj kulturne elite, predvsem med pisatelji in intelektualci v Srbiji in Sloveniji, kjer so postale dejavne protisocialistične, protijugoslovanske in (skrajno) nacionalistične pozicije. Ko so se začeli odvijati dramatični dogodki na Kosovu, so ravno intelektualci prvi ustvarili nacionalistična »disidentska« besedila in deklaracije, s katerimi so usmerjali nacionalistična čustva in celo pozivali ljudi k orožju. Ti intelektualci so govorili o ohranjanju in obrambi »nacionalne biti« ter poudarjali večno nacionalno vlogo žrtve. Vsa ta njihova dejanja so bila alarmantna znamenja zgodnjega obdobja spominskih bojov. Njihova prva tarča je bila Jugoslavija in njen skupni kolektivni spomin, antifašistični boj ter solidarnost med narodi. Vse večje vlaganje v nacionalistični spomin se je odvijalo skupaj z razgradnjo ekonomske solidarnosti med delavci in republikami s pomočjo komercialnih bank in mednarodnih kreditnih institucij, kar je republiška vodstva prisililo k vsakršnim preračunavanjem na podlagi lastnih nacionalnih interesov in slednjič k postopnemu odmiku od Jugoslavije.

Koncept primitivne akumulacije kapitala ni bil vidneje zastopan v analizi procesa preobrazbe iz socializma v kapitalizem v poznih osemdesetih letih, devetdesetih letih in pozneje. Zelo malo avtorjev iz postjugoslovanskega prostora je predlagalo potencialno uporabo koncepta bodisi za poudarjanje konfliktnih razsežnosti vojne in kapitalistične tranzicije bodisi za analize političnega antagonizma, usmerjenega proti delavskim organizacijam. Ob razmišljanjih o teh vprašanjih je lahko zelo koristna analiza neoliberalizma Davida Harveyja, saj pokaže, kako napreduje novi cikel kapitalistične akumulacije z razlastitvijo velikega dela prebivalstva ter koncentracijo moči

in bogastva v rokah peščice. Primer jugoslovanske postsocialistične tranzicije je še posebej zanimiv za Harveyjev argument o »akumulaciji z razlastitvijo«. Najprej je socialistična Jugoslavija v petdesetih letih prejšnjega stoletja uvedla družbeno lastnino, kar je pomenilo, da so delavci postali neposredno vključeni v gospodarjenje s proizvedeno vrednostjo v svojih delavnicah, družbena lastnina pa se je nato razširila na družbena stanovanja, tovarne, področja kulture in športa ter na gozdove. Posledično so vsi družbeni sektorji prišli v roke združenj proizvajalcev oziroma uporabnikov, torej družbe nasploh. Družbenega premoženja in infrastrukture niso nikoli preprosto upravljali politični birokrati, kar je bilo sicer omogočeno z nacionalizacijo premoženja, kot se je zgodilo v mnogih socialističnih državah. Proces privatizacije se je zavlekel ne le zaradi vojnih razmer, značilnih za postjugoslovanski kontekst, temveč tudi zato, ker so morale na novo in demokratično izvoljene vlade najprej poddržaviti družbeno infrastrukturo, podjetja in zemljišča. To, kar so v zgodnjih devetdesetih letih evfemistično poimenovali »denacionalizacijski« proces, je najprej predpostavljalo nacionalizacijo vseh najpomembnejših gospodarskih panog ter privatizacijo drugih, denimo socialnih stanovanj, s posebnimi zakoni. Nacionalizacijo večjih podjetij je izvedla dobro povezana in skrbno izbrana skupina ljudi, tesno povezana z vladajočimi ter oligarhi in tajkuni, s prodajo tega poddržavljenega premoženja pa se je razvila značilna oblika pajdaškega kapitalizma, ki je izjemno škodljivo vplivala na družbeno premoženje in siceršnje življenje ljudi.

V Sloveniji, kot najmanj od vojne prizadeti državi nekdanje Jugoslavije, ki je (bila) mnogim vzor demokratične tranzicije, je bil proces »divje« privatizacije v devetdesetih letih deležen nekaj medijske pozornosti, kasneje pa je bil potrjen obliki političnega nadzora, ki ga je vodila posebna agencija za revizijo lastninskega preoblikovanja gospodarskih družb. Mnogi od teh primerov niso bili predloženi sodišču, vendar številke govorijo same zase. Leta 2004 je bilo v zadnjem poročilu agencije ugotovljeno, da je bilo v letih do 2002 več kot tisoč primerov priznanih in kompenziranih v višini skoraj poldruge milijarde evrov. Glavna oblika slabega gospodarjenja pri premoženjskih spremembah je bila ugotovljena v primerih neutemeljenega odpisa terjatev in nepravične delitve dobička prek posredniških družb. To kaže na očitne krivice do delavcev.

Toda še preden se lahko lotimo ekonomske preobrazbe, je treba nasloviti še eno večjih razsežnosti primitivne akumulacije kapitala, tj. vojno. Če kapitalistične tranzicije v nekdanjih sovjetskih državah večinoma niso spremljali vojaški spopadi, je bilo v (nekdanji) Jugoslaviji nasilje odločilna sila in tranzicijski okvir

na vseh družbenih ravneh, tj. ekonomski, politični, kulturni in vojaški. Za resen premislek o tem, kaj je v (post)jugoslovanskem prostoru pomenila primitivna akumulacija kapitala, je treba začeti pri njeni najbolj nasilni manifestaciji. Trdim, da je treba, če želimo brati primitivno akumulacijo v natančnem dialektičnem smislu, razlastitev še bolj razširiti na tisto, kar bi lahko imenovali »vojni kapitalizem«, tj. obliko kapitalizma, ki ji je uspelo mobilizirati družbo in vojaške sile v vojno, zlasti s primitivno akumulacijo spomina, k čemur se v nadaljevanju še vrnemo. Tovrsten vojni kapitalizem je povzročil dejansko in vseobsegajočo deakumulacijo družbenega kapitala ter razpad drugih načinov produkcije in menjave, ki so bili vzpostavljeni med samoupravljanjem. Na vojne v nekdanji Jugoslaviji lahko gledamo kot na ultimativno »potrošnjo«, tj. fizično potrato in uničenje treh temeljnih vidikov: (1.) simbolnega nasilja nad emancipatornimi idejami, povezanimi z jugoslovanskim federalizmom, neuvrščenostjo, socialističnim samoupravljanjem, spolno in narodnostno enakopravnostjo, (2.) simbolnega in realnega nasilja nad (delovnimi) ljudmi, ki so se zaradi svoje lokaliziranosti, prepričanj ali drugih razlogov upirali preoblikovanju v etnične subjekte (novih nacionalnih držav) ter (3.) nasilja nad infrastrukturo, premoženjem in družbenim tkivom, ki so bili ustvarjeni, akumulirani in so postali družbena last v socializmu.

Namesto bolj konvencionalne primitivne akumulacije kapitala v nekdanjem Vzhodnem bloku, ki je napredovala z menjavo lastništev in razlašanjem podjetij, države, zemljišč in javnega sektorja, je v postjugoslovanskem prostoru vojni kapitalizem za sabo pustil ogromno uničenje ter povzročil deakumulacijo nekdanjega družbenega premoženja in infrastrukture samoupravne družbe. Razpad socialne varnosti in socialističnega trga z njegovimi specifičnimi zaščitnimi institucijami ter časovnimi režimi ni privedel le do bankrota številnih podjetij in tovarn, temveč tudi do vrtoglavega naraščanja brezposelnosti. To je pripeljalo do intenzivne akumulacije velikanske »rezervne armade« delovne sile, ki je bila bodisi mobilizirana za vojno bodisi pripravljena na selitev. Izkušnjo postjugoslovanskega konteksta bi lahko opisali kot izrazit primer nerazvitosti. Naj ta del svojih razmišljanj sklenem s citiranjem Dejana Dedića, ki je vztrajal, da je bil nacionalizem ključna sila kapitalistične tranzicije, pri čemer je treba na ta nacionalizem gledati tudi kot na posledico kapitalizma.

Nacionalizem ni pojav, ki je ločen od »tranzicijske logike«. Nasprotno, nacionalizem je ustvaril prostor za vzpostavitev neoliberalizma, genocid pa je radikalna posledica privatizacije, ki se je začela v

devetdesetih letih. Pozneje je bil z opolnomočenjem »demokratskih« tranzicijskih vlad in privatizacijskih zakonov (ki jih je večina držav nekdanje Jugoslavije sprejela v poznih devetdesetih in zgodnjih letih novega tisočletja) genocid končno legaliziran. Genocid, etnično čiščenje in nacionalizem so torej služili kot osnova za akumulacijo presežne vrednosti ter tlakovali pot vključevanju nekdanjih jugoslovanskih družb v sistem globalnega kapitalizma.

Ob tem predlagam popravek Dedičevega argumenta, in sicer njegovega komentarja, da sta bila genocid in etnično čiščenje logična posledica privatizacije. Prvič, v tistem zgodovinskem trenutku, ki ga omenja, je prišlo do nacionalizacije družbene lastnine, ne do privatizacije same po sebi, in drugič, trdim, da so bile vojne posledica primitivne akumulacije tako kapitala kot tudi spomina. Z drugimi besedami, tranzicija ni sledila preprosti formuli: ekonomske spremembe so terjale politično-pravne, ideološke in kulturne spremembe. Za razumevanje zgodnje faze preobrazbe je treba obrniti vrstni red: razpadu Jugoslavije je botrovala z ideološkim spominom povezana raven: državno usmerjana primitivna akumulacija. To pomeni, da so družbo usmerjale in mobilizirale demokratično izvoljene stranke z obsežno pomočjo medijev in kulturnega aparata. Namesto starega in izpraznjenega socialističnega slogana o bratstvu in enotnosti je v postjugoslovanskem prostoru zavladala narodna enotnost, ali natančneje, postjugoslovanski prostor je bil razbit na novo poenotene narode. Mobilizacija ljudi za vojno, če bi ta bila potrebna, je potekala v imenu enega naroda v eni državi in ni sledila nobeni racionalni ekonomski formuli.

Razkroj, razpad in nadaljnje vojne so izjemno negativno vplivale na gospodarstva teh novih držav. Zgodnja devetdeseta leta so zaznamovali izjemna gospodarska stiska, nezakonita trgovina z orožjem, vojno dobičkarstvo in klientelistična omrežja, ki so si prisvajala in upravljala nekdanja podjetja v družbeni lasti. Z vidika nacionalne politične ekonomije tranzicija in vojne niso bile ekonomsko »racionalne«, saj so velika podjetja izgubila svoje nekdanje trge in ekonomske povezave. Večina je bila spravljena na kolena in na koncu poceni prodanih ali zaprtih, medtem ko so se posledično morale cele države soočiti z visoko oziroma vsaj višjo brezposelnostjo in izseljevanjem, skupaj z včasih postopnimi, včasih nenadnimi procesi prestrukturiranja. Ta izjemno iracionalen in nasilen proces je bil v tranzitološkem diskurzu pogosto razumljen kot »dohitevanje Zahoda«, v Sloveniji celo kot »zgodba o uspehu«. Šele po vsem tem popolnem uničenju lahko govorimo o podreditvi nacionalizmov in držav logiki kapitalistične ekonomije.

IV.

Glavno prizorišče spominske vojne: narodna sprava

Ne pomirja spornega spomina, temveč akumulira nasilje

V tem razdelku razpravljam o tem, kako je bila uradna spominska politika socialistične Jugoslavije sredi osemdesetih let resno izpodbijana in kako so nove politično-komemorativne strategije narodne sprave in rehabilitacije lokalnega fašizma iz druge svetovne vojne pripravile teren za kapitalistično tranzicijo in medetnične vojne. Ravno spominske vojne so bile tiste, ki so medetničnim vojnjam dale dominanten okvir s kapitalizmom na obzorju. Pri primitivni akumulaciji spomina gre za vsiljevanje dolgoročnega, etnonacionalističnega narativa o specifičnem, herojskem in v mnogih primerih viktimiziranem narodu. Dejansko je to vzporednica z zgodbo o podjetniku Robinsonu Crusoeju v Marxovi kritiki mita o izvoru kapitalizma: junaška žrtev, narod heroj, na samotnem otoku sredi razburkanega morja zgodovine. V kontekstu poznosocialistične Jugoslavije se je akumulacija nacionalističnega spomina gibalala med odkrito negativnim in celo ikonoklastičnim pogledom na vse, povezano z jugoslovansko, socialistično, antifašistično preteklostjo na eni strani ter bolj generativnim pogledom, ki je vzpostavljala imaginarno slavo enega naroda v eni državi, na drugi strani. Mitologizacija nacionalne preteklosti je pridobivala epske razsežnosti v različnih prispevkih in deklaracijah reakcionarne inteligence, politikov in cerkvenih predstavnikov sredi in konec osemdesetih let ter pozneje.

Najpomembnejši razpravi, ki sta odkrito pozdravljali nacionalistični imaginarij in legitimizirajoči narativ o enem narodu v eni državi, sta memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti leta 1986 ter sedeminpetdeseta številka literarne revije *Nova revija* v Sloveniji. Govore, s katerimi so si prilaščali posebne spominske dogodke in pomagali pri vzpostavitvi novih nacionalističnih spominskih mest, so imeli vodilni politiki Zveze komunistov, npr. v Sloveniji je potekala najpomembnejša komemoracija med antifašisti in fašističnimi oziroma nacističnimi kolaboranti v Kočevskem rogu leta 1990, srbski primer pa je bil govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu leta 1989. Odklonilno, celo prezirajoče sklicevanje na Jugoslavijo in socializem je postalo del praznega ritualiziranega zaključka članka ali govora, osrednje afirmirajoče sporočilo

pa je bilo usmerjeno v obrambo ozkih nacionalnih interesov ob razglašanju novih nacionalističnih spominskih projektov. Kulturniška inteligenca je skupaj z liberalnimi strujami v socialističnem političnem aparatu oblikovala antihegemonski blok, ki je premagal starejše profederalne in protitoistične kadre v podružnicah Zveze komunistov, v novi demokratični civilni družbi pa so se konservativne sile znotraj Cerkve vključile v proces »totalitarizma od spodaj«, ki si je prizadeval za ekonomske in ideološke spremembe. Ravno te sile, večinoma del nastajajoče politične elite, so sprejele projekt enega naroda v eni državi, ki je nastal na kapitalističnem obzorju.

Konservativni spominski revizionizem je v Jugoslaviji našel svoj najčistejši izraz v starem, romantičnem vzoru enega naroda v eni državi. Ob tem je povsem na mestu analizirati eno izmed osrednjih spominskih strategij, tj. narodno spravo, ki se na prvi pogled zdi dostojanstvena, saj na videz »pomirja« ideološki boj v javnih spominskih razpravah. Slogan in strategija t. i. narodne sprave sta v Sloveniji postala zelo priljubljena sredi in konec osemdesetih let oziroma za njen poznejši osrednji državni spominski projekt, v drugih državah nekdanje Jugoslavije pa je postala pomembnejša v prvem desetletju novega tisočletja, po vojnah v devetdesetih letih. Slovenija se sicer že dolgo ponaša z najbolj demokratično in »vzorno« tranzicijo, ki naj bi vključevala tudi »ustrezno« soočanje s preteklostjo v kulturni krajini, ki je sicer sinonim za »sporen spomin«. In vendar trdim, da je ta podoba napačna in da je na videz pomirjevalen diskurz, tj. diskurz narodne sprave, dejansko sprožil spominsko vojno, ki je nedavno pripeljala do rehabilitacije (lokalnega) fašizma in odkrito sodelovala pri nacionalizaciji in etnizaciji družbe.

V Sloveniji je razpravo o narodni spravi sprožila Spomenka Hribar. Bila je ena ključnih disidentskih intelektualk, ki je objavljala v največjih revijah tistega časa. Predvsem pa je bila leta 1987 objavljena v že omenjeni sedeminpetdeseti številki literarne revije *Nova revija*, v kateri je razglasila antikomunistični program za nacionalno osamosvojitve Slovenije. Uredništvo *Nove revije* je tedaj v uvodu poudarilo, da gre za »pobudo za drugačno razmišljanje o Slovencih, za novo koncepcijo slovenstva, ki naj bi se konstituiralo v ustanovah potencialno suverena naroda in v njegovem vsakdanjem življenju – glede na začetke nove zgodovinske epohe«. Številka je bila sestavljena iz več različnih sklopov, od filozofskega hajdegerjanstva do bolj zgodovinskih in političnih del.

Intervencije Spomenke Hribar so nato postale priljubljena pomenska sidrišča, ki so služila ustvarjanju novih spominskih mest in javnega spomina na drugo

svetovno vojno. Glavni zagon narodne sprave je bil sprožitev procesa pomiritve med fašisti in partizani. Takole je leta 1987 pisala Spomenka Hribar.

Sprava pa pomeni tudi »pristanek« na našo zgodovino. Omogoča nam, da tako v revolucionarjih kakor v kontrarevolucionarjih vidimo konec koncev nesrečne »sinove svoje matere«, se pravi, da jih primarno vidimo in priznamo kot ljudi (neke epohe). To seveda nikakor ne pomeni sprejemanja ideologije! Zmote so človeške, ni pa jih mogoče sprejemati in perpetuirati. Toda nesprejemanje ideologije še ne pomeni ekskomunicirati njihove nosilce; razločiti moramo torej človeka IN ideologijo.

Moralistična zdravorazumska opredelitev narodne sprave je zakopana v argument »narodne zemlje«, ki trdi, da je sprava izkop »zemlje, iz katere rasteta ljubezen in spomin«, do nje pa lahko pride le »med nami kot ljudmi«. Sprava postavlja simbolno ekvivalenco in relativizira preteklost, tj. žrtve vseh vojn so enake. Diskurz se tako predstavlja kot na videz protivojna moralna vzvišenost. Naslednji korak znotraj sprave in po njej je, da prav vsi, tj. tako fašisti kot antifašisti, tako nacionalisti kot internacionalisti, pripadajo istemu »nacionalnemu bitju« in so torej zgolj »sinovi svoje matere«. Osnovna formula sprave je enačenje vseh žrtev in njihova nacionalizacija. Spomenka Hribar trdi, da je fašistična okupacija povzročila veliko civilnih in partizanskih žrtev, vendar pa je treba upoštevati tudi partizanske zločine in predvsem izvensodne poboje fašističnih kolaborantov. Po njenem mnenju lahko torej upamo na spravo slovenskega naroda šele takrat, ko bodo vsi zločini prepoznani in predelani z odpuščanjem ali kaznijo.

Spomenki Hribar je sredi osemdesetih let uspelo močno popularizirati narodno spravo, pri čemer je odkrito pozivala k spominski vojni z uradnim diskurzom antifašizma in javnim spominom socialistične Jugoslavije. Po tem, ko je objavila več člankov, so glavni politični akterji začeli pozivati k narodni spravi, kar je kulminiralo z deklaracijami Katoliške cerkve in Socialistične skupščine Slovenije v začetku marca 1990. Nekaj mesecev kasneje, julija 1990, so nekatere politične sile, komunisti in Katoliška cerkev pripravili veliko skupno komemoracijo ob 45. obletnici poveljnih pobojev fašističnih kolaborantov. Na komemoraciji se je ljubljanski nadškof Alojzij Šuštar rokoval s predsednikom Zveze komunistov Slovenije in pozneje prvim predsednikom samostojne Slovenije Milanom Kučanom. Slednji je imel govor, v katerem je priznal poveljne zločine na strani komunistov in partizanov, Šuštar pa mašo

za spravo med mrtvimi z živimi. To je bilo prvo uradno javno opravičilo in priznanje preteklih zločinov, ki je bilo zaokroženo v simbolni gesti rokovanja opozicijskih taborov.

Spominska prireditev je potekala v Kočevskem rogu, spominskem prizorišču, kjer je bil med drugo svetovno vojno sedež slovenskega partizanskega poveljstva in je bil dolgo povezan z delovanjem partizanskega osvobodilnega boja na Slovenskem. Od tega trenutka naprej je postal osrednje spominsko mesto žalovanja za povojnimi poboji fašističnih kolaborantov, ki so jih britanske sile iz Pliberka na Koroškem v Avstriji vrnile partizanom. Nekaj fašističnih vojnih ujetnikov je bilo zaprtih, nekaj izgnanih, precejšnje število, ocene se gibljejo med petnajst in trideset tisoč žrtev, pa je usmrtila komunistična tajna policija in deli partizanske vojske. To so bili vojni zločini, za katere ni nihče odgovarjal in so pustili madež na partizanskem osvobodilnem boju.

Toda kar se je začelo kot etični poziv k spravi in predelovanju tragičnih dogodkov iz preteklosti, je postalo predmet političnih manipulacij nastajajočih skrajno desničarskih sil in Katoliške cerkve. Kar naj bi bila pravna razprava med (nekdanjimi) partizani in njihovimi združenji na eni strani ter Katoliško cerkvijo in predstavniki novih državnih strank na drugi strani, je ostalo zakoreninjeno v kulturnem boju in se pravzaprav ni ukvarjalo s preteklostjo. Namesto tega je bila logična posledica rehabilitacija fašističnih kolaborantov kot enakopravnih, celo bolj moralno dostojnih akterjev, druge svetovne vojne. Takšna konstelacija zamegljuje asimetrična razmerja in vzroke fašizma, izogiba pa se tudi vprašanju sedanjega antagonizma in pa tega, kako so nove elite profitirale s tranzicijo.

Kako se v tem primeru povezuje primitivna akumulacija spomina s primitivno akumulacijo kapitala? Katoliška cerkev se je, opogumljena z zgodovinskim razvojem dogodkov ob osamosvojitvi leta 1991, premaknila s sprva defenzivne pozicije žalovanja k iskanju »nove resnice«. Ko so bili poboji fašističnih kolaborantov uradno priznani kot zločin in je bilo iskanje grobov žrtev institucionalizirano v komisiji, ki jo je financiral državni zbor, je napočil čas za zahtevo priznanja škode in »nepravične« razlastitve premoženja s strani prejšnjega režima. Premik k (re)nacionalizirani spominski politiki je prišel hkrati z zahtevo po »nacionalizaciji« družbene lastnine. Ni presenetljivo, da je največji delež pri tem prenosu lastnine in moči pridobil majhen sloj nekdanjih kapitalistov, del nekdanjega vladajočega razreda, v katerem je bila Cerkev hegemonski akter. Nobena skrivnost ni, da je največja posestnica gozdov in nepremičnin postala Katoliška cerkev, ki je poleg ideološkega opolnomočenja

tudi najbolj ekonomsko profitirala. Nov državni proračun je vključeval plačila zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja kleru in vračilo cerkvenega premoženja, ki ga je socialistična država razlastila.

Skratka, projekt »narodne sprave« je postal, strogo rečeno, osrednja ideologija vladajočega razreda in pomembna značilnost slovenskega državotvornega in spravnega procesa. Diskurz, ki se je sprva zdel pomirjevalen in blažilen, se je uveljavil pri nastajajočem političnem razredu, nikakor pa ne v slovenski družbi na splošno, še toliko manj, ko vrednotimo njegovo aktivno vlogo pri razpadu antifašističnega konsenza v jugoslovanskem kontekstu. Spominske vojne so že pripomogle k definiciji etnoreligijske prizme vojn v devetdesetih letih.

VII.

Facit

Nastanek nove države in kapitalistična tranzicija sta običajno pospremljena z različnimi nivoji in stopnjami nasilja, ki sem jih opisal kot proces »primitivne akumulacije« spomina, države in kapitala. Trdil sem, da Marxov koncept tako imenovane primitivne akumulacije kapitala govori o premalo teoretiziranem razmerju med kapitalom in spominom, ki namesto spomina na nasilje in ekonomski antagonizem spodbuja uprizarjanje kulturnih označevalcev in ideologij. V primeru (post)jugoslovanske tranzicije so bile te ideološke spremembe izpodbijane z dominantnim retrospektivnim zmagoslavnim narativom, ki je leto 1989 postavil kot miren proces, ki ni izpodbijal nacionalizma ali kapitalistične tranzicije. Če pogledamo natančneje, odkrito nasilna tranzicija ravno tako ni omejena zgolj na Jugoslavijo, temveč je vidna tudi, denimo, v Gorskem Karabahu, Čečeniji, Abhaziji, Gruziji in pravkar, ko pišem to razpravo, v Ukrajini.

Razprava želi prispevati k preučevanju postjugoslovanske tranzicije in spreminjanja spominske krajine z vpeljevanjem elaboriranega marksističnega koncepta primitivne akumulacije kapitala. Preoblikovanje in uničenje socialistične, federativne in antifašistične Jugoslavije je vključevalo vrsto večnivojskih nasilnih procesov. Primitivna akumulacija nacionalističnega spomina je bila bistvenega pomena pri izpodbijanju antifašističnega konsenza v zgodovinopisju in javnem spominu nekdanje države. Tovrstna primitivna akumulacija je svojo najčistejšo manifestacijo našla v diskurzu narodne sprave

in rehabilitaciji lokalnega fašističnega kolaboracionizma. Ta proces so v začetku devetdesetih let spremljale tako organizirane kot spontane spominske akcije od spodaj: od ikonoklastičnega uničevanja partizanskih in socialističnih spomenikov do preimenovanja ulic in uničevanja knjig.

Skratka, to pravno in s spominom povezano čiščenje nedavne preteklosti je okrepilo prevladujočo politiko zgodnjih devetdesetih, tj. politiko etničnega čiščenja, ki je bila vpisana v jedro specifične kapitalistične tranzicije postjugoslovanskega konteksta. Tisti, ki niso v smislu etnične identitete pravilno pripadali in se prilagodili na novo zamišljenim nacionalnim državam, so bili smrtno ogroženi. Mobilizacija ljudi za morebitno vojno je potekala v imenu ideologije »enega naroda, ene države«.

Medvojna akumulacija nacionalističnega spomina je izjemno negativno vplivala na gospodarstva novih držav. Za racionalno akumulacijo kapitala so obveljale neoliberalne reforme s šok terapijo na nekdanjem Vzhodu z namenom dohitevanja Zahoda, vse to pa je na koncu pomenilo velikansko katastrofo v nekdanji Jugoslaviji. Poudaril sem, da je pravilneje govoriti o primitivni deakumulaciji kapitala, kar pomeni, da je bilo treba pozabiti o destruktivni del tranzicije. Vojne so ultimativna oblika uničenja, v primeru Jugoslavije pa je šlo za dejansko deakumulacijo socialističnega premoženja ter uničenje infrastrukture, ljudi in emancipatornih idej, tj. neuvrščenost, socialistično samoupravljanje, enakopravnost spolov in narodov. V ta prostor nasilja in vojne sem postavil generativno razsežnost spominskih vojn od sredine do konca osemdesetih let. Spominske vojne so v poznosocialističnem jugoslovanskem kontekstu utrdile temelje za izumljanje nacionalnih tradicij in konkurenčnih nacionalnih viktimizacij, obenem pa so zamegljevale razredne antagonizme in razlaščenje delovnih ljudi med kapitalistično tranzicijo. Spominske vojne so bile (proti)avantgarda prihajajočih vojn v devetdesetih.

Razpravo sem sklenil s kratko analizo na videz pomirjevalnega diskurza o javnem spominu v slovenskem kontekstu, namreč narodne sprave. Ob koncu osemdesetih let je že postala velik nacionalni spominski projekt, ki je v imenu spravljenega naroda enačil fašiste in antifašiste. Med kontradiktornim razvojem dogodkov se nasilne epizode niso interpretirale kot kristalizacija in radikalizacija sistemskega razvoja ter političnih in ekonomskih antagonizmov, temveč bolj kot moralni in terapevtski laboratorij, katerega namen je bil ozdravitev naroda.

Kljub pomiritveni noti, ki je (bila) lastna diskurzu o narodni spravi, je (bil) to pravzaprav bojni krik, bistven del spominskih vojn, katerih intelektualni in politični zagovorniki iz sredine osemdesetih let so (bili) še zlasti dejavni v Sloveniji in Srbiji. Za prevladujoči spominski revizionizem je (bil) torej značilen odkrito negativen odnos do jugoslovanske, socialistične in partizanske preteklosti. Ta odnos je prispeval k spominskemu premiku, ki je razkrojil sicer nestabilno solidarnost med ljudmi in narodi Jugoslavije.

Literatura

- Arrighi, Giovanni in Silver, Beverly J., *Chaos and Governance in the Modern World-System* (Minneapolis 1999).
- Balibar, Etienne in Wallerstein, Immanuel, *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities* (London 1991).
- Bembič, Branko, Kolikšna je bojna pripravljenost socialnega partnerja?, *Prvotna akumulacija med zgodovino in konceptom* (Ljubljana 2013) 82–96.
- Brentin, Dario, Pauković, Davor in Pavlaković, Vjeran, The controversial commemoration. Transnational approaches to remembering Bleiburg, *Politička Misao* 55/2 (2018) 7–32.
- Breznik, Maja in Močnik, Rastko, Organized memory and popular remembering: the encounter of Yugonostalgia theories with socialism, *Memory Studies* 15 (2022) 1055–1069.
- Buden, Boris, *Transition to Nowhere* (Berlin 2020).
- Centrih, Lev, Krašovec, Primož in Velagić, Tanja (ur.), *Oddogodenje Zgodovine – Primer Jugoslavije. Tematska številka ob 60. obletnici revije Borec* (Ljubljana 2008).
- Cmrčnjak, Sašo, Slovenska sprava: zgodovinski pregled, *Zgodovinski časopis* 70/3–4 (2016) 382–436.
- Dedić, Nikola, Yugoslavia in Post-Yugoslav Artistic Practices: Or, art as . . . , *Post-Yugoslav Constellations* (Berlin 2016) 169–190.
- Dragović-Soso, Jasna, *Saviours of the Nation. Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (Montreal 2014).
- Dureinović, Jelena, *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia. Collaboration, Resistance and Retribution* (London 2020).
- Feindt, Gregor, Krawatzek, Félix, Mehler, Daniela, et al., Entangled Memory. Toward a Third Wave in Memory Studies, *History and Theory* 53(1) (2014) 24–44.
- Fritsch, Matthias, *The Promise of Memory* (New York 2005).
- Ghodsee, Kristen, Tale of 'Two Totalitarianisms': The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism, *History of the Present. A Journal of Critical History* 4 (2014) 116–142.
- Harvey, David, *The New Imperialism* (Oxford 2003).

- Harvey, David, *A Brief History of Neoliberalism* (Oxford 2005).
- Hobsbawm, Eric, Ranger, Terence (ur.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1988).
- Hribar, Spomenka, Logika sovraštva in sprava, *Nova Revija* 57 (1987) 74–104.
- Immler, Nicole L., Rigney, Ann, in Short, Damien (ur.) *Memory Studies 5. Special Issue – Reconciliation and Memory. Critical Perspectives.* (2012).
- Jović, Dejan, *Yugoslavia. A State that Withered Away* (West Lafayette 2009).
- Karge, Heike, *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken im sozialistischen Jugoslawien* (Wiesbaden 2009).
- Kirn, Gal, Anti-totalitarian monuments in Ljubljana and Brussels, *European Memory in Populism* (London 2019) 47–68.
- Komel, Mirt, The Yugoslav wars as the primordial accumulation of capital, *Fast Capitalism*, https://www.uta.edu/huma/agger/fastcapitalism/8_1/komel8_1.html, 24. 8. 2022.
- Kuljić, Todor, On the Conversion and Self-Consciousness of the Yugoslav Social Science Intelligentsia, *Revolution and Order. Serbia After October 2000* (Beograd 2001) 369–383.
- Kuljić, Todor, *Kultura spominjanja* (Ljubljana 2012).
- Labica, Georges, *L'expropriation Originelle* (Paris 2001).
- Losurdo, Domenico, *War and Revolution. Rethinking the Twentieth Century* (London 2015).
- Luthar, Oto, Preimenovanje in izključevanje kot sestavni del postkomunistične kulture spomina v Sloveniji, *Prispevki Za Novejšo Zgodovino* 54/2 (2014) 195–211.
- Magaš, Branka, *The Destruction of Yugoslavia* (London 1993).
- Mastnak, Tomaž, Totalitarizem od spodaj, *Družboslovne Razprave* 4/5 (1987) 91–98.
- Močnik, Rastko, Social change in the Balkans, *Online Eurozine*, <http://www.eurozine.com/articles/2003-03-20-mocnik-en.html>, 24. 8. 2022.
- Nora, Pierre, in Kritzman, Lawrence D., *Realms of Memory: Rethinking the French Past* (New York 1996).
- Perelman, Michael, Od Adama Smitha do Angele Merkel: kratka zgodovina prvotne akumulacije, *Prvotna akumulacija med zgodovino in konceptom* (Ljubljana 2013) 54–81.
- Petrović, Tanja, The Past that Binds us: Yugo nostalgia as the Politics of the Future, *Transcending Fratricide. Political Mythologies, Reconciliations, and the Uncertain Future in the Former Yugoslavia* (Baden-Baden 2013) 129–147.
- Radanović, Milan, *Kazna i Zločin. Snage kolaboracije u Srbiji* (Belgrade 2016).
- Rigney, Ann, Remembering Hope. Transnational activism beyond the traumatic, *Memory Studies* 11/3 (2018) 368–380.
- Rothberg, Michale, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* (Stanford 2009).
- Rusinow, Dennison, *The Yugoslav Experiment 1948–1974* (London 1977).

- Stankovič, Peter, *Rdeči Trakovi. Reprezentacija v slovenskem partizanskem filmu* (Ljubljana 2011).
- Šumi, Irena, Slovenski antisemitizem, živ pokopan v ideologiji slovenske narodne sprave, *Časopis za kritiko znanosti* 43/260 (2015) 69–84.
- Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration* (Stanford 2001).
- Traverso, Enzo, *Left-Wing Melancholia. Marxism, History, and Memory* (New York 2017a).
- Traverso, Enzo, Totalitarianism between History and Theory, *History and Theory* 56/4 (2017b) 97–118.
- Troha, Nevenka, Guštin, Damijan in Čepić, Zdenko, *Slovenija v vojni 1941–1945* (Ljubljana 2017).
- Velikonja, Mitja, *Titostalgia* (Ljubljana 2009).
- Veselinović, Ana, Atanacković, Petar in Klarić, Željko (ur.), *Izgubljeno u Tranziciji. Krička analiza procesa društvene transformacije* (Beograd 2011).
- Wachtel, Andrew, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia* (Stanford 2000).

Pričujoče besedilo je prevod članka s trajnim dostopom »‘The primitive accumulation of capital and memory’: Mnemonic wars as national reconciliation discourse in (post-) Yugoslavia« iz revije *Memory studies* (let. 15, št. 6, str. 1470–83: <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/17506980221133724>).

Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta »Protesti, umetniške prakse in kultura spomina v postjugoslovanskem kontekstu«, ki ga je podprla Agencija za raziskovalno dejavnost RS (ARRS, J6-3144). Prevod Gal Kirn in Mišo Mičić.